

Togo- of donders

Stenen, met door de mens aangebrachte gaten, worden in de hele wereld aangetroffen en zijn in veel gevallen als primitief geld gebruikt. Het meest imposant zijn de stenen van het Micronesische eiland Yap die wel tot 4 meter in doorsnede zijn en tot 15 ton wegen. In de West-Afrikaanse landen aan de Baai van Benin treffen we de zogeheten 'Togo-stenen' veelvuldig aan. Aan dit soort stenen zijn tal van mythische verhalen verbonden en inmiddels is ook wel duidelijk dat de stenen zeer oud zijn.

stenen

Voorste rij: kleine doorboorde stenen gebruikt voor halssnoeren uit Mauretanië. Tweede rij van voren: links twee togo-stenen van zandsteen, uiterst rechts in die rij: togo-steen gebruikt om water 'kracht' te geven.

De stenen, die in Ghana en Togo gevonden worden, zijn vaak ronde, soms hoekige, platte, doorboorde en meestal glad afgewerkte, harde zand- en melkwitte kwartsstenen. Ze zijn bewerkt tijdens het West-Afrikaanse neolithicum (3000 - 1200 v. Chr.), de periode waarin de landbouw en het pottenbakken tot ontwikkeling kwamen. Mogelijk zijn ze ook nog in de IJzertijd (100 - 1000 n.Chr) gemaakt. Ze hebben een doorsnede van 3 tot 8 cm en een dikte tot 3 cm. Stenen van 10 tot 15 cm komen voor, maar zijn zeldzaam. De dubbel conische doorboring in het midden resulteert in een gat van 3 tot 4 mm.

De stenen worden als losse exemplaren, maar ook veelal met vele honderden tot duizend bij elkaar gevonden. Bumpus (1953) noemt de vondst van meer dan 1000 stenen tussen de boomwortels in Worobong in Kwahu. Ook bij de opgravingen in de grot van Bosumpra (C. T. Shaw, 1944) zijn dergelijke hoeveelheden gevonden. Er zijn twee gevallen bekend (Hohoe en het bos van Galdja) waar sprake is van een grote hoeveelheid in stenen grafkisten. In Legon (botanische tuin) werden de stenen aangetroffen te midden van divers materiaal uit het neolithicum zoals schrapers en

bijlen, hetgeen een sterke indicatie is dat het om neolithische materiaal gaat. Over het ontstaan en het oorspronkelijke gebruik van deze stenen zijn geen harde bewijzen. Wel zijn er vele theorieën, waarvan die van betaalmiddel het meest voor de hand ligt.

De herkomst

Op basis van literatuurverwijzingen komt een beeld van het Afrikaanse verspreidingsgebied van de Togo-stenen naar voren dat beperkt is tot het zuidelijk deel van Ghana (de voormalige Goudkust) en het zuiden van Togo.

In Noord Ghana worden kleinere doorboorde kwartsstenen aangetroffen van 1 tot 3 cm in doorsnede. De verspreiding van deze kleinere variant wijkt af van de grotere exemplaren. Ze stammen waarschijnlijk uit Mauritanië, waar in Tarf-Frékike een werkplaats was waar deze kralen, want dat zijn het, werden gefabriceerd (Davis, 1964).

Een collier met kleinere, doorboorde kralen.

De oudste vermelding van Togo-stenen stamt uit de eerste aflevering (1872) van het *Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. Hierin wordt vermeld dat Sir John Lubbock, de vice-president van de ethnological society, van Mr Winwood Reade, auteur van *Savage Africa*, een aantal bewerkte stenen ontving waaronder een doorboorde steen met vijf hoeken en een doorsnede van 4,4 cm. 'De hoeken zijn afgerond door hamerslagen en de steen is doorboord in het midden met een kleine opening alsof hij bedoeld was om als versiering te dragen'.

Naamgeving

Er zijn verschillende namen in omloop voor de voorwerpen die wij kennen als Togo-stenen.

Zo noemen de Ewe, die in het gebied ten oosten van de rivier de Volta wonen, deze stenen *sopké*. *So* is de god van de donder, die ook bekend staat als Hevioso, en *pké* betekent steen.

In de taal van de Ga wordt de steen *Nu-monte* genoemd, letterlijk de godensteent. De naam *kwes*, in de San taal (een bevolkingsgroep in zuidelijk Afrika) de benaming voor steen in het algemeen, wordt in de literatuur van de eerste helft van de 20e eeuw ook voor de Togo-stenen gebruikt. Dit is echter onjuist. De naam *kwes* verwijst naar de grote, recht doorboorde stenen die in het zuiden van Afrika veelvuldig werden gebruikt als verzwaring van een graafstok. Daar de Togo-stenen geperforeerd zijn, is vaak gedacht dat ze overeenkwamen met de *kwes*-stenen.

In het gebied van de Ashanti is de herkomst van de Togo-stenen alleen bekend in het uiterste noordwesten van de regio Brong Afofoi (tegenwoordig het Jaman district). De bevolking behoort hier tot de Jamans en de stenen worden *mmoatia abo*, stenen van de dwergen, genoemd. De *Mmoatia* (mythische dwergen), waarvan gezegd wordt dat ze deze stenen maakten en gebruikten, zijn onaangename schepsels die er behagen in scheppen om allerlei streken uit te halen. Een opvallend kenmerk van *Mmoatia* is dat hun voeten de andere kant op staan. Het is de Jamans niet duidelijk waarom deze stenen gemaakt werden (*Red.: meer over Mmoatia in het artikel van Koos Zwiers in dit nummer*).

Vervaardiging

De enige plaats waar deze stenen gemaakt zijn die in alle literatuur van de eerste helft van de 20e eeuw genoemd wordt, is het Atlasgebergte. De afstand tot Togo is echter 2500 km en kwarts is in geheel Ghana en Togo te vinden. Dit maakt deze oude bewering niet echt waarschijnlijk, maar is nog wel in alle literatuur over dit onderwerp te vinden.

Over de sokpé en de bliksemingslag

In zijn boek *The Ewe-speaking peoples of the Slave Coast of West Africa* uit 1890 tekent Alfred Burdon Ellis het volgende op over de sokpé in relatie tot brand door bliksemingslag:

“ Een huis dat door de bliksem wordt getroffen en in brand vliegt mag niet worden geblust om de voor de hand liggende reden dat dit een handeling zou zijn tegen de wensen of besluiten van de god en dit kan als gevolg hebben dat hij (de godheid) zijn boosheid uitstort over de hele gemeenschap...

Zelfs als een huis door de bliksem is getroffen en niet in brand vliegt, heeft zo'n ongeluk al ernstige gevolgen voor de bewoners, want onmiddellijk wordt het huis door een troep priesters en aanbidde van de bliksemgod binnengevallen, die terwijl ze zogenaamd op zoek zijn naar de heilige sokpé, de dondersteen,

het huis ontdoen van alles wat draagbaar is en hun plundergoederen wegstoppen in de grote zakken die de volgers van Hevioso altijd bij zich dragen.

Daarnaast wordt van de bewoner een boete en genoegdoening geëist voor het feit dat het huis door de bliksem is getroffen, omdat dit het bewijs zou zijn dat de bewoners schuldig zijn aan een daad of nalatigheid die de boosheid van de god heeft opgeroepen.

Als de opgelegde boete niet betaald kan worden - de priesters zijn doorgaans buitensporig in hun eisen - kan gevangenisstraf of slavernij het gevolg zijn. Het is zelfs niet ongebruikelijk dat een heel huishouden tot slaaf wordt gemaakt als gevolg van het incident.

Als de bliksem iemand doodt, dan wordt er niet naar de sokpé gezocht. Waarschijnlijk omdat er dan niets te plunderen valt. ”

Man met boogboor in Somalië in 1934.

© The Trustees of the British Museum

Dat het gat door menselijk toedoen is aangebracht ligt voor de hand. Hoewel er behalve de conische holtes aan weerszijden van het gat geen aanwijzingen zijn hoe het boren in zijn werk ging, gaan zowel Bumpus (1953) als Shaw (1945) ervan uit dat dit met een boogboor gebeurde, meer bekend als het werktuig voor het maken van vuur. Met behulp van vochtig zand, dat als schuurmiddel dienstdoet, boort men vanaf beide zijden het gat in de steen. Soms is het gat in het midden zo nauw dat er geen speld door kan.

Archeologisch onderzoek in Togo in de jaren 80 van de vorige eeuw heeft duidelijkheid gebracht over de wijze waarop de geboorde stenen glad werden gemaakt. Tussen Notsé en Sokodé (een gebied van 250 km lang) komen een 70-tal locaties voor met rotsen waarin diverse 'groeven' zijn uitgesleten. Per locatie enkele tientallen tot honderden met uitschieters naar meer dan duizend. De 'groeven' zijn verschillend van vorm en werden, naar men aanneemt, gebruikt voor het slijpen van bijlen, het polijsten van stenen en het malen van kruiden en granen. Omdat er

ronde holtes zijn aangetroffen, die voor het malen van graan zijn gebruikt, wordt aangenomen dat ze in de jonge steentijd zijn ontstaan (Blot, 1988).

Omdat er geen afslagmateriaal van de vervaardiging van stenen bijlen werd aangetroffen, wel grote hoeveelheden afslag van kwarts en omdat de groeven een rond profiel kennen dat niet geschikt is om stenen bijlen mee te slijpen, blijft niets anders over dan te concluderen dat het hier gaat om een plaats voor het vervaardigen van Togo-stenen (Blot, 1988).

Gebruik

Veronderstellingen over het gebruik van Togo-stenen zijn bijkans even divers als de hoeveelheid stenen. Genoemd wordt visnetverzwaring, verzwaring van graafstokken, weefgewichten, pijlpunt slijpers, vuurstenen en spintollen. Voor al deze toepassingen is onvoldoende bewijs of geschiktheid aangetoond.

De mogelijkheid dat de stenen geregen aan een draad als collier tijdens ceremonies gedragen zijn, ligt meer voor de hand. Hoewel, er zijn geen geregen stenen gevonden en gezegd kan worden dat de stenen enerzijds te zwaar zijn om te dragen, anderzijds dat de doorgangen zo scherp zijn dat een draad spoedig zou doorslijten.

Dan resteert de suggestie dat de Togo-stenen gediend hebben als betaal- of waardemiddel. Dit is aannemelijk door het feit dat er op meerdere plaatsen honderden tot duizenden van deze stenen bijeen zijn aangetroffen (Hingston Quiggin, 1949).

Uit het feit dat er ook delen van Togo-stenen zijn aangetroffen, komt Josette Rivallain (1986) tot de conclusie dat dit gedaan is om kleingeld te krijgen. Vergelijk het gebruik van kauri's als kleingeld ten opzichte van het grote geld van brons of ijzer. Ook sir Richard Burton en kapitein Cameron melden in hun boek *To the Gold Coast for gold* uit 1883 dat de oudste vorm van primitief geld ronde, doorboorde kwartsstenen waren. Rond 1900 getuigen bewoners op leeftijd van het oostelijk deel van Ghana, de Avantime (een Akan-volk) dat Togo-ste-

Graafstok met verzwaring.

nen als geld gediend hebben voor de invoering van de kauri's (Schurtz, 1902). De jongeren wisten alleen dat de stenen als versiering werden gedragen. Dit wijst erop dat het gebruik als versiering langer stand heeft gehouden dan dat van geld of ruilmiddel.

Togo-stenen van kwarts waren meer waard dan die van zandsteen. De oorzaak hiervan laat zich raden; de bewerking van kwarts is arbeidsintensiever en vergt een grotere vaardigheid dan die van zandsteen. De mate van arbeid bepaalde de waarde van primitieve betaalmiddelen.

'Modern' gebruik

Hoewel de oorsprong van de Togo-stenen in de steentijd ligt, is er tot op heden gebruikt van gemaakt. Het tegenwoordige gebruik van de stenen is voornamelijk medicinaal, maar ook kennen ze een religieus gebruik.

De inwoners van Togo en Ghana geloven dat de stenen uit de lucht zijn gevallen en sommigen beschouwen ze als de vrouwelijke tegenhanger van de stenen bijlen, die in hetzelfde gebied gevonden worden (Wild, 1927).

De Ewes menen dat Hevioso of So, de god van de donder, de sokpé werpt om tot uiting te brengen dat eenieder zich moet houden aan de moraal, met name de beginselen van rechtvaardigheid. Diefstal is tegen dit principe en wordt bestraft. De mensen zijn zo bang voor Hevioso dat ze hun best doen om zich op een voorbeeldige manier te gedragen. De helende krachten van deze stenen worden geprezen, maar de vernietigende kracht van de stenen beklagt. Dit wordt gezien als een tegenstrijdigheid die nu eenmaal bij het leven hoort.

Iedere levende ziel, die door een sokpé wordt getroffen, zal doormidden worden gekliefd en sterven. Degenen die door de bliksem of door donderstenen gedood zijn, kunnen alleen door een priester van Hevioso worden begraven.

In de Yeve cultus, die bekend is bij de Ewe in Togo, wordt een kandidaat die geroepen wordt om toegelaten te worden tot dit geheime genootschap, een pot met gewijd water getoond en vervolgens

Over kauri's, muntgeld en Togo-stenen

De priesters van Hevioso in het grensgebied tussen Togo en Ghana keken tegen het eind van de negentiende eeuw met argwaan naar de opkomst van muntgeld, zoals de Duitse pfennig en het Engelse pond, dat inmiddels op alle markten te vinden was, waardoor de zo populaire kauri langzaam in onbruik raakte en minder waard werd. Toen een man door de bliksem getroffen werd, maakten de priesters, om hun grote voorraad kauri's tegen ontwaarding te behoeden, van deze gebeurtenis gebruik met het in scène zetten van een toneelstukje.

Zij stelden dat de grote god Hevioso de man had geraakt, omdat hij niet wilde dat de goederen op de markt van Gridji voor muntgeld verkocht werden. Ondanks smeekbedes wilde degene die

door de bliksem getroffen was niet in kauri's afrekenen, maar eiste Duits of Engels geld. Hevioso ontstak daarop in woede en ijldde naar Mawu (de Oppergod) om hem de kwestie voor te leggen, waarop Mawu de dood van de man beval. Hevioso liet bij monde van zijn dienaren de instructie horen dat elke zwarte voortaan voor de handel uitsluitend kauri's moest gebruiken. Het muntgeld behoorde tot de blanken, het schelpengeld aan de zwarten. Degenen die zich niet aan de regel hielden zouden door de bliksem worden getroffen. Natuurlijk hield dit verbod geen stand, ondanks het feit dat het volk twijfelde. Het was vooral bedoeld om de Europese invloed te ondermijnen, omdat deze de macht van de priesters aantastte.

Foto Paul Williams, 2007 Flickr

Togo-stenen op de fetishmarkt in Lomé.

een aantal voorwerpen, waaronder een sokpé, die van symbolische waarde zijn voor de leden van deze cultus. De voorwerpen worden in het water gelegd en er door de Yeve priester uit gehaald, die zich dan richt tot de kandidaat en hem de plichten uitlegt die hij heeft tegenover de fetish. Nadat de priester de sokpé op de rug en de kruin van de kandidaat heeft gelegd, besluit hij met te zeggen dat als

de kandidaat ontrouw raakt aan Yeve of de geheimen openbaart aan iemand die geen dienaar is van Yeve, hij gedood zal worden doordat Yeve zal verschijnen tijdens een onweer en een dondersteen naar de ontrouwe zal smijten, die hem uiteen zal doen splijten.

Bij de Yoruba wordt de steen op het altaar geplaatst om eer te bewijzen aan Shango (de naam voor Hevioso bij de Yoruba). Als bescherming tegen bliksem

Typisch exemplaar van een afgeronde Togo-steen met resten van ijzerhoudende grond.

worden de stenen onder de spanten van het huis gelegd, er worden kauri's en kippen geofferd en de stenen worden met melk of bloed van geofferde dieren gesmeerd. De Deense missionaris Monrad vermeldde dit in zijn beschrijving van de kust van Guinee (1805-1809) en voegde eraan toe dat geen neger het zou durven om een valse verklaring af te leggen in de nabijheid van een dondersteen (Blinkenberg, 1911).

De Jamans beschouwen de stenen wel als bovennatuurlijk, maar niet afkomstig van de bliksem.

Dat het geloof in de bijzondere eigenschappen van de Togo-steen heden ten

dage nog bestaat, blijkt uit het verhaal dat Robert Sieglstetter in 2002 optekende: 'Deze stenen kunnen onweersbuien ontketenen, maar ook diefstal oplossen indien ze met bladeren van *Strychnos innocua* en het bloed van een witte kip zijn besmeerd. Dit moet echter worden uitgevoerd door een gespecialiseerde waarzegger. De beroofde persoon moet daarbij naakt en met de witte kip in de hand de hele weg van zijn huis naar de medicijnman en teruggaan. Sommige mensen hebben bevestigd dat dit vroeger vaak met succes werd uitgevoerd, maar vandaag slechts zeer zelden voorkomt.'

Zowel bij de Ewe als bij de Ga gaat men ervan uit dat de goede eigenschappen van de steen overgaan op het water waarin de steen gedurende meerder dagen gelegen heeft. Door dit water te drinken of zich met dit water te wassen wordt men genezen van een ziekte of behoed voor een ziekte.

Soms werden de stenen vermalen om als geneesmiddel te worden gebruikt.

Het feit dat in Legon Togo-stenen aangetroffen zijn te midden van diverse neolithisch materiaal, zoals schrapers en bijlen, bewijst hun ouderdom. Maar met welk doel ze ooit gemaakt zijn blijft onduidelijk. Dat het bijzondere stenen zijn, blijkt uit de waarde die heden ten dage nog aan de stenen wordt toegedacht.

smitwoud@xs4all.nl

BRONNEN

- Blinkenberg, C. (1911). *The Thunder-Weapon in Religion and Folklore*. Cambridge: University Press
- Blot, A. et al. (1988). *Contribution à la recherche des traces de l'histoire des habitants du Togo*. Lomé: Université du Bénin
- Bumpus B.S.G. (1953). Biconically pierced stones of the Gold coast. *The Nigerian Field*, vol XVIII no 2, p 78-86.
- Burton, R.F. and Cameron, V.L. (1883). *To the Gold Coast for gold*. London: Chatto & Windus
- Davies, O. (1964). *The quaternary in the coastlands of Guinea*. Glasgow: Jackson, Son & Company
- Ellis, A. B. (1890). *The Ewe-speaking peoples of the Slave Coast of West Africa*. London: Chapman and Hall
- Hingston Quiggin, A. (1949). *A survey of primitive money*. London : Methuen & Co
- Seidel, H. (1897). Krankheit, Tod und Begräbnis bei den Togoniegren *Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde*. Braunschweig: Friedrich Vieweg und Sohn. Band 72, p 40-45
- Rivallain, J. (red.) (1986). *Paléo-monnaies africaines*. Paris: Administration des monnaies et médailles
- Schurtz, H. (1902). *Afrikanisches steingeld Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde*. Braunschweig: Friedrich Vieweg und Sohn, p 81
- Shaw, C.T. (1944). Report on Excavations carried out in the Cave known as 'Bosumpra' at Abetifi, Kwahu, Gold Coast Colony. *Proceedings of the Prehistoric Society*, Vol. 10, p 1-67
- Shaw, C.T. (1945). Bead making with a bow drill in the Gold Coast. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 75, No. 1/2, p 45-50
- Sieglstetter, R. und Krohmer, J. (2002). Der Supermarkt Savanne. Das traditionelle Wissen vom Nutzen der Natur im Kampf mit Jeans und Radios und Fahrrädern. In: Reikat, A. (2002 Hg). *Leben in Westafrika*. Frankfurt a. M.: Plexus-Verlag, p 172-181.
- Wild, R.P. (1927). Stone artefacts of the Gold Coast and Ashanti. *Gold Coast Review*, 3(1)